

Szolláth Dávid

A FORRADALMI KÖLTŐTRIÁSZ

A PETŐFI – ADY – JÓZSEF ATTILA-KÁNON AZ ÖTVENES ÉS A HATVANAS ÉVEKBEN.

Az alábbiakban vázlatosan összehasonlítok két diszkurzust: az ötvenes évek kommunista ideológiáját és a korai Kádár-korszak marxista irodalomtörténetét e két diszkurzus egyik fontosabb közös tárgyát és termékét megvizsgálva. Ez tárgy a magyar forradalmi költészet triász, avagy a Petőfi-Ady-József Attila-fősodor néven közismert kanonikus alakzat.

Nem térek ki a kérdés előtörténetére, arra, hogy 1919 és 1945 között hogyan jelennek meg ezek a költők különböző baloldali irodalmi kánonokban, különösen Lukács György és Révai József munkáiban. Közismert és alaposan feldolgozott kérdés József Attila és a kommunista párt kapcsolatának enyhén szólva viszontagságos története és József Attila ebből adódó megtagadással, elfogadással, kisajátítással, bünbakkereséssel, sajátos gyászunkával és önkritikával is tarkított kommunista recepciótörténete.¹ Szempontunkból elég itt annyit leszögezni, hogy a kommunista párt emigrációs vezetése általában nem ismerte József Attila munkásságát, vagy ha ismerte is valamennyire, akkor szektás gyanakvással és lebecsüléssel kezelte.² Az itthoni munkásmozgalmi kultúrának viszont szerves részévé váltak mozgalmi versei, bár József Attila '45 előtti kommunista recepciójának ez a réteggkulturális, nem hivatalos spektruma jóval kevésbé feldolgozott, mint a pártvezetéssel való konfliktusainak története.

1945-re adott tehát egy kiterjedt elismertséggel és az értelmiség széles rétegeit érintő kultusszal rendelkező költő-alak, akit, mint proletárköltőt a hazai kommunista mozgalom is (részben épp a költő népszerűsége miatt) a magáénak vall, noha a Moszkvából hazatérő pártvezetésnek súlyos adóssága van emlékével szemben.

Ady Endre a magyar irodalom legfontosabb alakja volt a fiatal, még Vasárnapi Körös Lukács és Révai József számára. A húszas-harmincas években mindketten eltávolodtak tőle. Lukács esetében Ady megítélésének radikális megváltozása része annak az önformálási folyamatnak, amelyben a filozófus leszámol még nem kommunista ifjúkora bálványával. 1931-ben például elfogadja a Moszkvai Magyar Proletárirók ítéletét Ady "kuruckodó kurtanemes ideológiájáról"³, 1939-ben viszont egy komoly tanulmányban rehabilitálja költészetét⁴. Ady Lukácsnál és Révainál is ellentmondásos, történelmi határhelyzetben lévő figura, akinek munkásosztállyal szimpatizáló forradalmisága megbicsaklik és nem juthat el a katartikus végkifejletig egy végöráit élő, még az 1867-es kompromisszumban fulladozó polgári világ szűkös keretei között. Petőfi ezzel szemben tiszta képlet, Lukács többször leszögezi központi és megingathatatlan kanonikus helyét, az említett 1931-es platformtervezetben⁵ és a platformtervezet vitaszövegeiben pedig ő az egyetlen szerző, akit nem bírálnak meg a moszkvai emigráció irodalmi potentájtjai.

1945 előtt tehát még nem alakult ki a három költő ideológiai konstellációja, hiszen József Attilával Révai és Lukács nem foglalkozott, de Petőfiről és Adyról írt szövegeikben kialakultak már a kanonizálás szempontjai.⁶

A szempontok közül a legkézenfekvőbb a műnemek hierarchiájának meghatározása. Miért *költők* jutottak fel a kommunista Parnasszusra, és miért nem mondjuk Eötvös Józsefből, Móricz Zsigmondból és Nagy Lajosból állt

1 Lásd pl: HORVÁTH Iván: *József Attila és a párt*. In HORVÁTH Iván – TVERDOTA György (szerk.): „*Miért fáj ma is*” *Az ismeretlen József Attila* Budapest, Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 297- 324. TVERDOTA György *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998; STANDEISKY Éva: *A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után. 1945-1948* In *Irodalomtörténet*, 1985/4. 825-851.

2 1945-ben egyedül Horváth Márton volt tisztában a kommunista párt ideológusai közül József Attila jelentőségével és neki voltak a két világháború közötti munkáskultúráról és az itthoni elkötelezett baloldali művészetéről közvetlen tapasztalatai. Horváth későbbi diestelen „Lobogónk Petőfi!” könyve elfedi, hogy a közvetlen a háború utáni kezdet kezdetén neki kevésbé szektás és a tényleges itthoni lehetőségeket talán jobban figyelembe vevő elképzelései voltak, mint ami a Moszkvából megérkezettek hamar felülkerekedő irányvonalát jellemezte. Lásd minderről: Standeisky, i. m.

3 LUKÁCS György *A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk*. (Hozzászólás) [Hozzászólás a Moszkvai magyar proletárirók „Platformtervezetéhez” (=Barta (et al.) 1958), első megjelenés: *Sarló és kalapács*, 1931/ 11.] In *Estétikai írások, 1930-1945*. (szerk.: SZIKLAI László) Budapest, Kossuth, 1982, 599-603.

4 LUKÁCS György: *Ady, a magyar tragédia nagy éneke* (1939) In *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Budapest, Gondolat 1970. 159-160.

5 BARTA Sándor, HIDAS Antal et al: *A magyar proletáriródlom platformtervezete* (1931, Moszkva) In *József Attila Összes Művei / III*. Budapest, Akadémiai, 1958. s. a. r.: SZABOLCSI Miklós, 429-439.

6 Agárdi Péter recepciótörténeti tanulmánya rámutat, hogy József Attila szociáldemokrata hagyományában már a harmincas években megjelenik a forradalmi költészet triászának nevezhető konstelláció. Ugyanez megjelenik más- és más hangsúlyokkal Fejtő Ferencnél és Kassák 1941-es „Írói hivatás és politikai szerep” c. cikkében.

AGÁRDI Péter: *A szocializmus mint költészet. A két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéről* In *Korok, arcok, irányok*, 193-257. 216-tól.

össze a magyar irodalom „fővonala”, realista triász? Hiszen Lukács a marxista esztétikájának súlypontját jelentő realizmus-elméletet prózai művek elemzésére és elemzése során dolgozta ki, s vajmi kevés mondanivalója volt a költészetéről.

Erre a kérdésre van néhány magától értetődő válasz: a legkézenfekvőbb ezek közül az, hogy a megjegyezhető, röplapra nyomtatható és megzenésíthető versnek nyilvánvalóan nagyobb az agitatív ereje mint például egy történelmi regénynek. Éppilyen nyilvánvaló, hogy a modern magyar irodalom mindig is költészetcentrikus volt, a széppróza úgyszólván csak manapság, húsz-harminc évvel ezelőtt került a műnemek hierarchiájának csúcsára. Az műnem-kánon alól tehát eleve adott. A költészet választása mellett szól az is, hogy a két világháború közötti magyar munkásmozgalom kulturális életét mélyen áthatotta a közösségi, részben orális verskultúra.⁷

A forradalmi költőtriász-koncepció kialakulásának vizsgálatakor érdemes kitérni a költészet és a társadalmi cselekvés kapcsolatának az 1945 után kulcspozícióba jutó ideológusok munkáiban kirajzolódó felfogására. A marxista irodalomfelfogásban költészet (és általában bármilyen műalkotás, kulturális produktum, intézmény, tudományos munka) a politikai cselekvés szimbóluma. A művek hiánytalanul tartalmazzák azt (és csak azt) az ideológiát, amely létrehozta őket, kapcsolatuk osztályideológiájukkal szükségszerű, és akkor is fennáll, ha az ideologikum nem intencionált. Az ideológia ugyanis megkerülheti a szerzői tudatot, észrevétlenül befolyásolhatja az olvasót és csak egészen kivételes írók képesek felülemelkedni osztályérdekeik által meghatározott világnézetükön. Ha ilyen nagy, mondhatni döntő szerepe van az ideológiának a műalkotások konstitúciójában, akkor természetes, hogy a művek társadalmi, politikai hatóereje sem lebecsülendő. „... gépfegyver züm-züm a betű”, írhatnánk József Attilát parafrázálva. A két világháború közötti munkásmozgalom idején, az üldöztetés, a fél-legalitás és az illegalitás idején a kultúrmunkát az osztályharc harmadik frontjának tekintették, amely kiegészíti a politikai (pártmunka) és a gazdasági frontot (bérharc, sztrájk, szakszervezeti munka). A politika és a kultúra tehát egyugyanazon osztályharc két csatateré. E szoros összetartozást figyelembe véve érthető, hogy a költészet képes előre jelezni a társadalmi változásokat. Megint József Attilával szólva a költő „tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.” Ennek a logikának a fényében furcsállhatjuk, amikor a háború előtti magyar irodalom ellenzékiességét kevesellve Horváth Márton azon sajnálkozik, hogy a költészet csak pótszere volt a politikai ellenállásnak. Rezignációval és feddőleg említi meg, hogy az ellenállás költészete csak jobb híján emelkedhetett oly magasra. „Kicsit menekülés volt ez, a szó harca, amely nem kísérte, hanem helyettesítette a politika és a tettek harcait.”⁸

A progresszív irodalmi tendenciák általában forradalmakat jeleznek előre. Révai előszeretettel idézi Petőfi szavait, aki szerint „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, akkor közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék.” Révai szerint Petőfi tájleírásaiban „a nép szétnéz saját országában” és a magyar nép birtokba veszi végre az őt megillető országot.⁹ Így lehet *A Tisza, A puszta télen, a Falu végén kurta kocsmá* a politikai forradalom szimbóluma. A forradalmat megelőlegező és megjósoló költészet elméletét a politikai agitáció aprópénzére váltják Révai és Horváth Petőfi, Ady és József Attila aktualizálásával, amikor beszédekben a kommunista párt és Rákosi ölti magára a költők rímekbe szedett álmait tettekkel beteljesítő hős szerepét. E rémlátomás elfogadtatására különösen sok alkalmat ad 1948-ban, a fordulat évében az 1848-as forradalom minden elképzelést felülmúló mértékű ünneplése.¹⁰ Horváth Márton József Attila című, 1950-es beszédeben oly szorosra vonja a forradalmi költészet utópiái és a jelen politikai megvalósulása közötti kapcsolatot, hogy az ma már aligha olvasható másként, mint saját szemléletének karikatúrájaként.

A fegyverek, a jog és a jövő a nép kezében vannak, a haladó Magyarország nem verslábakon biceg valahol az álmok birodalmában, hanem betonból és acélból, egy szabad nép verítékéből épül. [...] A célok, amelyekért Petőfi és Ady élt és meghalt, megvalósultak. A jobbágy ivadékok felszabadultak és földhöz jutottak. A harci célkitűzéseket már nem csupán forradalmi versek, hanem miniszteri rendeletek öntik formába. Tiszáék úri Magyarországnak utolsó morzsáit emésztjük meg. A páva már felszállott a vármegye házára, amely manapság tudvalevőleg a nemzeti bizottságok és a demokratikus közigazgatás központja. A mutáló hangú fiatal költők már nem Ady nagy kezdőbetűs szavaival fejezik ki utánérzésüket, a szabadság kuruckodó keserősége már nem időszerű, a boros mámor és a franciás nosztalgia már nem kötelező európai viselet többé....¹¹

A forradalmi költőtriász-koncepció a magyar irodalom követendő hagyományainak végletekig szűkre szabott

7 M. PÁSZTOR József (1977) Adalékok az Ady-életmű továbbéléséről a magyar munkásmozgalomban (1919-1944) In: *Párttörténeti Közlemények*, 1977/4, 105-129.

8 HORVÁTH Márton: *József Attila költészete* In *Lobogónk: Petőfi*. Budapest, Szikra, 1950. 26-27.

9 RÉVAI József: *A forradalom költője* (1946) In *Irodalmi tanulmányok*, Budapest, Szikra, 1950, 61-82. 65.

10 GERŐ András köteté bepillantást nyújt az ünnepegekbe, és az ezekben megjelenő Petőfi- és Kossuth-kultusz szertartásaiba. Lásd erről: GERŐ András (szerk.): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1998.

11 HORVÁTH Márton: *József Attila* In *Lobogónk: Petőfi*. Budapest, Szikra, 1950. 62-69. 62-63.

képlete volt. A Rákosi-rendszer idején, a *Lobogónk: Petőfi* korszakában ez a reduktív képlet még tovább redukálódott, Petőfi egy ideig egymaga töltötte be a költői-történelmi példa szerepét, illetve Kossuth-tal alkotott duumvirátust. Ennek természetesen már vajmi kevés köze van az irodalomtörténet-írás történetéhez, a korszak Petőfit tárgyaló szövegeit leginkább Rákosi személyi kultuszának historizálásaként érdemes felfognunk. E korszak sokat idézett szövege Révai Józsefnek az MDP 1951 februári második kongresszusán elmondott beszéde, melyben elmarasztalja Adyt és József Attilát. Ők – Petőfivel ellentétben – nem voltak eléggé összeforrvá koruk forradalmi népmozgalmával.¹² (A kommunista párttal való összeforrottságot persze József Attila esetében például a költő folyamatos mellözése és elvtársi lefasisztázása sem segítette elő). Révai, a „kultúrdiktátor”, ahogy Ständeisky Éva fogalmaz, csak 1955 után kezdett el foglalkozni József Attilával. 1956 és 1958 között írt József Attila-tanulmányai és vázlatok saját álláspontja utólagos felülbírálásának tekinthetők. Az 1956 utáni újrászektásodás idején Révai is és Marosán György már afféle kritikai bunkóként használja József Attila példáját (az utóbbi a költő halálának húszadik évfordulója alkalmából), amivel le lehet dorongolni az emléket eláruló, revizionistává lett kommunista írókat (Háyt, Déryt).¹³

A Petőfi-Ady-József Attila-kánon, az ötvenes évek végére vált szilárd hagyományértelmezési és kultúrpolitikai fundamentummá, amelyet aztán évtizedekig nem is lehetett megkérdőjelezni.

Közkeletűnek mondható irodalmi kánon forgalmának reprezentacionalista értelmezése. Ez alatt értem, hogy a nemzet irodalmi értékeinek pantheonja részarányosan, mintegy a képviselői demokrácia elveinek megfelelően reprezentálja a nemzetet alkotó etnikai, vallási csoportok irodalmát. A kritikai kultúrakutatással, a társadalmi nemmel foglalkozó kutatások nyomán kialakult konszenzuális felfogás szerint, mely multikulturális társadalmak (Egyesült Államok, Kanada) tapasztalatait is hordozza, a kánon egy értelmezői közösség vagy bármely irodalommal rendelkező szociokulturális csoport önkifejezése, a csoport által megbecsült értékek szimbolikus megjelenítése, a csoportidentitás és -kohézió fontos tényezője. Kisebbségi vagy kulturálisan perifériára szorított identitás-minták, szubjektivitás-formák politikai feladata, hogy az őket reprezentáló irodalom teljes jogú része legyen a nemzeti kultúrának, a közoktatásnak, a könyvkiadásnak, a médiának stb.

Az irodalomnak ehhez hasonló képviselői felfogása tükröződik a kommunista irodalompolitika népfrontos változataiban is. A politikai munkás-paraszt-szövetség biztosított több-kevesebb helyet a népi irodalomnak is a proletárirodalom mellett. Az antifasiszta egységfront vagy a „békés egymás mellett élés” korszakaiban az ideológiailag elmaradott, de „becsületesnek”, illetve „szimpatizálóknak” minősített polgári szerzők vagy a humanistának nevezett polgári irányzatok is szóhoz juthattak. Így nyerhetett viszonylagos létjogosultságot a polgári progressziót reprezentáló kritikai realizmus a szocialista realizmus mellett vagy mögött.

Ha ebből, a képviselői elvű irodalomfelfogások (a költő népének szószólója) vizsgálatára kiválóan alkalmas irodalomszociológiai nézőpontból közelítjük meg a Petőfi-Ady-József Attila-kánont, akkor azt láthatjuk, hogy az valóban valamiféle népfrontos alapozottságú nemzeti egység leképezésére törekszik. Azokat a társadalmi osztályokat kívánja reprezentálni, amelyeket a népfronteszmé szövetségbe fog. A népfronteszmé fontos része volt a KMP propagandájának a koalíciós években, amikor a Petőfi-Ady-József Attila kánon intézményesült és a három szerző körüli kultuszok integrálódtak a kommunista propagandagépezetbe. E népfrontosság nem mond ellent az egyes költők ellentmondást nem tűrő pártkiszajátításában, illetve az irodalmi hagyományok államosításában megmutatkozó kommunista szektásságnak. A népfrontosság az ideológiát, a szektásságot a hatalmi viszonyokat tükrözi. A forradalmi költészet triászának népfrontossága e képlet szerint a népi-plebejus Petőfi, a nagyvárosi-polgári Ady és a külvárosi-proletár József Attila ösztársadalmi konstellációjában valósulna meg. Jellemző módon ennek a kanonikus sornak a történetisége nem irodalomtörténeti megalapozottságú.¹⁴ A fejlődéstörténeti ív nem a költők esetleges esztétikai, poétikai jegyei mentén rajzolódik ki, hanem az osztályharcok történetében elfoglalt helyük alapján. Petőfi, Ady és József Attila saját koruk forradalmasíthatóságának maximumát jelenítik meg politikai magatartásukkal és költészetükkel. Ha tehát a fejlődéstörténetben Ady épp az átmeneti hanyatlást képviseli, ezért nem Ady politikai nézetei vagy költői színvonala a felelős, hanem a korszak, amelyből nem adatott meg kitörnie.

Révai kéziratos jegyzetei között olvasható a következő bejegyzés: „Petőfi: tézis, Ady: antitézis, József Attila: szintézis”¹⁵. Ezek szerint a hármas szerkezet kohézióját a népfrontos-képviselői elv és történeti dimenzió mellett

12 RÉVAI József: *Az MDP II. kongresszusán mondott beszéd* (1951) In *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest, Szikra, 1952, 5-82. 65.

13 STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom 1956-1963* Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 300-301. o. RÉVAI József: *József Attila* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974 (Esztétikai Kiskönyvtár) 45.

14 A három költő közötti kapcsolatok, hatások, hasonlóságok irodalomtörténeti lehetőségeit Németh G. Béla vizsgálta meg 1995-ben, többé-kevésbé abból az indíttatásból, hogy próbára tegye, vajon a marxista ideológia konstrukció nélkül mennyi a közös fedezhető fel e három különböző korban élt, különböző habitusú, más nyelvszemléletű, más formavilágú költőben. NÉMETH G. Béla: *Petőfi – Ady – József Attila?* In Tasi József (szerk.): *„A Dunánál” Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, P. I. M., 1995, 106-111.

15 idézi ERKI Edit: *Révai József József Attila-képe* In RÉVAI József: *József Attila* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974 (Esztétikai Kiskönyvtár) 5-14., 7.

annak dialektikus volta is erősíti. A dialektikus szerkezet a marxi történetfilozófia teleológiáját úgy adaptálja a konkrét magyar viszonyokra, hogy sikerül vele gyógyírt találni a magyar irodalmi élet több évtizedes megosztottságának problémájára. A József Attila-i szintézis megszüntetve-megőrzi a népi-urbánus ellentétet, nyugvópontoztatja a vitát, egységesíti a megosztott irodalmi életet.

Ez némi magyarázatra szorul. Révai a népi-urbánus ellentétben a kapitalizmus általános elidegenedésének egyik tünetét látta. Az ember elidegenedésének irodalomtörténeti megnyilvánulása szerinte az individualista magányosság-líra eluralkodása, történelmi és társadalmi alapja pedig a város és a falu, fizikai és szellemi munka elválása egymástól.¹⁶ Érthető tehát, hogy a népi és urbánus ellentétet meghaladó József Attila-költészet a kapitalizmus utáni új kort, új kollektivitást és új embert hirdeti. Nem nehéz továbbá ezt a koncepciót versidézetekkel vagy életrajzi adatokkal alátámasztani és irodalomtörténeti érvek feltalálásával elfogadhatóvá tenni. „Valami forró, nyári éjszakán / gyárfüst ölelt át lomha földszagot / s a legnagyobb lélek szökött belém: / az utca és a föld fia vagyok” (*A legutolsó harcok*, 1924) Éppígy felhasználható a származás és a gyerekkor színhelyeinek a versekbe beleivódott kettőssége: a ferencvárosi proletárköltemények és a szabadszállási falu.¹⁷ Fontosabb azonban mindezeknél az a kiemelő, dekontextualizáló értelmezői művelet, amely a kánon középponti figuráját magányos óriásként állítja be. Nem elég azt bizonyítani, hogy a modernkori osztályharcok magyarországi történetének minden szakaszához társítható egy reprezentatív költő, emellett azt is bizonyítani kell, hogy minden korszaknak csak egyetlen egy reprezentatív költője van. Ezen a ponton megint látszani kezdenek a szektás vonásai ennek az ideológiájának szerint népfrontosnak nevezhető kánonnak.

Az ötvenes évek ideológusainak írásaiban Petőfi, Ady és József Attila olyan figurák, akik kiüresítik a környezetüket, az ideológiai narratíva olyan főszereplői, akik mellett mellékszereplőknek is alig marad tér. Egyedül ők képesek koruk leghaladóbb irányzatainak áthagyományozására. Barátaikról és ellenfeleikről, szellemi társaikról és fegyvertársaikról sorra kiderül, hogy a költővel ellentétben felét sem ismerték fel a kor progresszív tendenciáinak, ezért befolyásuk a költőre általában visszahúzó volt.¹⁸ A József Attilai szintézisnél maradvány: egyedül ő volt az, aki a népi ideológiának csak a progresszív elemét sajátította el, mert a népi progresszivitás ugyan Illyésre vagy Erdélyi Józsefekre is jellemző, de az már csak őrá, hogy eközben nem hitt az ellenforradalmi nacionalizmusnak és a bűnös Budapestről szóló demagógiának, hanem felvállalta az ezidőben Révai szerint méltó örökös nélkül maradt polgári forradalmár Ady-hagyományát is.¹⁹ József Attila elsajátította a korai *Nyugat* még haladó polgári demokratikus hagyományát, de Babits elleni támadásával szembefordult a Révai szerint a hőskorát megtagadó és a hatalommal egyezkedő *Nyugattal*. Eltanulta a *Nyugat* magas művészségű versnyelvét, de nem osztozott annak l'art pour l'art-eszményében. Átvette Kassáktól és a francia szürrealistáktól a versforma forradalmi megújításának egy-két trükkjét, de időben megszabadult a Kassákatól, és legfőképp nem követte Kassák kispolgári-szociáldemokrata ideológiáját. Horváth Márton szerint²⁰ ugyanazt jelentette József Attilának *Szép Szó* köre, mint amit Adynak a *Nyugat*: egy többé-kevésbé haladó polgári-kispolgári csoportot, egy a költő által csak jobb híján elfogadott közeget, amely igyekszik a maga képére formálni és a saját szintjére lehúzni a korpa közé keveredett zsenit. A „forradalom nélküli forradalmár” képe is azt sugallja Adyról, hogy kortársai közül senki sem jutott a politikai tisztánlátásban olyan messzire, mint ő. A polgári radikálisok számára például érthetetlen volt Ady Dózsa-eszménye, amely Révai szerint egész egyszerűen azt jelenti, hogy a polgári forradalomnak parasztforradalomnak is kell lennie, amely elsősorban végre a feudalizmus maradványait. A kortárs szociáldemokrácia pedig riasztóan hamis és nacionalista volt, írja hamisítatlan szektássággal a szöveg, így az Ady áhította forradalom hiába tartalmazta a polgárin túlmutató szocialista forradalmiság fontos jegyeit, ebben a törekvésében sem lelhetett táborra az akkori munkásmozgalomban.

Ady antitézis voltát erősíti egyébként, hogy ő az egyetlen a három figura között, akin környezetének visszahúzó, torzító hatásai valóban nyomot hagytak. Csak így tud ugyanis Lukács és Révai számot adni azokról az ideológiai és poétikai szeplőkről, amelyek egyébként más, kisebb költőknél nagyon súlyos elbírálás alá esnének. Ady-tanulmányaikban a legnagyobb értelmezői feladatot az jelenti, hogy megmagyarázzák Ady „kétlelkűségét” a forradalommal kapcsolatban, azt például, hogy Ady csodálja ugyan Petőfi forradalmi tüzet, de egyúttal illuzórikusnak is tartja azt.²¹ Komoly nehézségeket jelent az Ady-költészet individualizmusának, halálromantikájának, dekadens, franciás szimbolizmusának és szerelem-képének, kuruc-kultuszos nemzetfelfogásának, továbbá istenes verseinek a magyarázata.

Mármost ez a nemzeti reprezentativitását tekintve népfrontos szándékú, szűkmarkúságában viszont meglehetősen szektás kánon vizsgálható egy más, az irodalomszociológiáit némileg kiegészítő kánonfogalom segítségével, egy szubjektumelméleti megközelítéssel is. Ez a klasszikus Bildung-fogalomra épülő elképzelés azt implikálja, hogy az esztétikai ítékezés a kiválogatott műalkotások kánonjában tárgyasítja a szubjektum önképzésének, önformálásának folyamatát. Ha a hatalom szempontját is bevonjuk a vizsgálódásba, akkor azt

16 RÉVAI József: *József Attila költészetéről* (1956) In *József Attila*, 15–46, 28.

17 RÉVAI József: *József Attila-problémák*, (1958) In *József Attila*, 47–91, 56.

18 RÉVAI József: *Ady két lelke*, (1950) In *Irodalmi tanulmányok*, 103–154, 112., 121–122.

19 RÉVAI József: *József Attila-problémák*, (1958) In *József Attila*, 47–91, 56.

20 HORVÁTH Márton: *József Attila* In *Lobogónk: Petőfi*. 67.

21 RÉVAI József: *Ady két lelke*, (1950) In *Irodalmi tanulmányok*, 141–143.

mondhatjuk, hogy az irodalmi kánonok olyan diszkurzusok, amelyekben az egyén esztétikai önformálásának gyakorlata, irodalmi szocializációja során válik etikai szubjektummá, önmaga fegyelmezőjévé. A kánon e felfogás szerint nem pusztán reprezentálja, hanem normalizálja, saját képére alakítja a szubjektumot.

Ezek alapján azt kockáztatnám meg, hogy a magára maradt, elvbarátai és fegyvertársai által elárult, ugyanakkor a jövőt egyedül tisztán látni képes és a forradalmi radikalizmusért önmagát és másokat feláldozni kész költő képe a két háború közötti illegális kommunista párt önértelmezését közvetíti és egyúttal intézményesíti annak közösségi ethosát. Az illegálitás aszketikus etikájának allegorizálása legtökéletesebben Petőfi alakjának megformálásakor sikerült. Amikor Révai hosszasan sorolja, hogy kimindenkivel fordult szembe Petőfi forradalmi elvhűségét a végsőkig óva a legkisebb kompromisszumtól is, akkor a pártfegyelem, a párthűség aszketikus etikájának allegóriáját állítja fel a Petőfiről elmondott történetben. A legtöbbet hivatkozott esemény itt az, amikor Petőfi szakít az addig atyjaként tisztelt Vörösmartyval, mert az amellet szavaz, hogy a szerveződő magyar haderő osztrák parancsnokság alatt álljon. ("Nem én téptem le homlokodról, magad tépted le a babért.") Ugyanebben a kérdésben került szembe s szakított Jókaival Petőfi, akiről ezért azt írhatja Révai, hogy "a baráti viszonyait is alárendelte a kérlelhetetlen elvhűségnek."²²

Ady az elvhűség aszketikus etikájának képviseletében is, antitézis-szerepéhez méltón, kilóg a sorból. A saját forradalmiságát feladó, a magányos küzdelemben végül megtört figurát Révai el is marasztalja amiatt, hogy Petőfivel szemben Ady "nem vonta le a végső következtetéseket"²³ azokkal a fegyvertársaival kapcsolatban, akik a forradalomról vallott elveit nem osztották maradéktalanul. József Attilát viszont elismeri, mert a betegség és a magárahagyottság utolsó időszakában írt Flóra-versek is a töretlen osztályharcos elkötelezettség példamutató dokumentumai. József Attila párttag-periódusa alkalmasnak mutatkozik az elvhűség és konkrétabban a párthűség aszketizmusának ábrázolására: "[...] tollát, zsenijét fenntartás nélkül a párt szolgálatába állította. [...] Lemondott minden irodalmi »érvényesülésről« csak azért, hogy megalkuvás nélkül és teljes erővel a munkásosztály felszabadulásának ügyét szolgálhassa."²⁴

Az elvhűség aszketizmusa, az illegális kommunista párt tagjainak talán legfontosabb személyiségformáló gyakorlata volt. Ez az aszketizmus már a kezdetektől megjelent a kommunistává válás, a rituális fordulópontok, a megtérések azon eseteiben, amelyekben a proletariátussal való sorsközösség vállalása, a polgári vagy nagypolgári családból származó, magasan kvalifikált értelmiséginél egybeesett a saját neveltetését alapjaiban meghatározó polgári értékrendtől való áldozatszerű megszabadulással. Közvetlenül a Tanácsköztársaság előtt és alatt a kommunistává váló vasárnapi körösök, Lukács, Balázs Béla, Sinkó Ervin és Révai Dosztojevszkij Aljosa Karamazovjának és Szonyájának hatásától is vezérelve egy megváltó új kor reményében tagadták meg a mindennemű közösségvállalást a fennálló világgal, s egyben saját korábbi nézeteikkel. Hasonló rituális jellegű fordulatot produkáltak nem sokkal később a Kassákkal szakító fiatal maisták, Komját Aladár, György Mátyás Lengyel József, Barta Sándor valamint az ehelyütt is említhető Révai és Sinkó, amikor átigazoltak a kommunista párthoz. A kommunista irodalmi kánon hosszú távon meghatározta, hogy a párt irodalmi értelmiségének első generációja milyen szellemi vagy irodalmi irányzatoktól különböztette meg magát új identitásának kimunkálásakor. Az elvhűség aszketizmusa ezekben a példákban leginkább csak elvi vitákban érhető tetten, az 1919 és 1945 közötti időszakban viszont magatartásformákat szabályozó, a mindennapi viselkedést meghatározó gyakorlatok éthoszaként jelent meg, s megerősítést nyert a pártfegyelem intézményes-szervezeti gyakorlatában is. Az illegálitás körülményei között a párthűség, a pártfegyelem roppant szigorú éberségi és önfegyelmi technikák készletét jelentette. A pártmunkának minimális követelménye volt a korábbi ismeretségek hirtelen megszakítása, a név, a külső, a munkahely megváltoztatása. Az én átforgalmazásának gyakorlata létrehozta a kitalizottság tudatát, hiszen a kommunista a pártmunka vállalásával törvényen kívülre helyezi magát és ettől kezdve minden ismeretlenben rendőrspiclit gyanít. A kitalizottság ugyanakkor kiegészült egy a valóban csak a vallási szektákra jellemző kiválasztottság-tudattal. Itt már nem a kommunista kényszerű elszigetelődéséről, hanem az élcsapat-mentalitás öntudatosságáról van szó, amely minden más politikai elképzelés és magatartásforma megvetésében, de leginkább a szocdemek heves gyűlöletében mutatkozott meg.

Révai és Horváth Márton irodalomtörténeti írásainak szektarianizmusa nemcsak abban érhető tetten, hogy három költőnek néhány kiválasztott versére redukálta a modern magyar irodalom követendő hagyományát. A társadalmi osztályok szerinti hármastagolás a népfrontos alapú nemzeti összefogás propagálóját kívánt lenni. A szektáriánus aszketizmus az elveik miatt a teljes elszigetelődést vállaló Petőfi és József Attila portréiban rejlik.

Végül visszatérnék a tanulmány elején beharangozott kérdésre és a Petőfi-Ady-József Attila kánon példáján megpróbálom elhatárolni, összehasonlítani a két diszkurzus-típust, az ötvenes évek kommunista ideológiáját és a hatvanas évek marxista irodalomtörténetét.

A forradalmi triász képletének ideológiai kidolgozása 1956-1958-ban zárult le, az ekkor már beteg Révai két József Attila-tanulmányában. A hatvanas években irodalomtörténészek veszik át az '56 után megbukott vagy félreállított ideológusok munkáját. A Petőfi-, Ady- és József Attila kutatás akadémiai termvű munkák feladata lesz.

22 RÉVAI József: *A forradalom költője* (1946) In: *Irodalmi tanulmányok* Szikra, 1950, 61-93. 76.

23 RÉVAI József: *Ady két lelke*, (1950) In *Irodalmi tanulmányok*, 122.

24 RÉVAI József: *József Attila költészetéről* (1956) In *József Attila*, 15-46. 19.

Révai, Lukács és Horváth Márton eddig tárgyalt írásainak legnagyobb része évfordulós ünnepi alkalmakkor hangzott el, majd napilapban, a Szabad Népből, illetve a párt központi kiadójában a Szikránál jelent meg tanulmánykötetek formájában. Természetesen a Kádár-korszakban sem tartózkodtak a pártvezetők a három költő propagandisztikus felhasználásától, de a kánon gondozása jórészt mégis szakmai feladattá vált, az előadásokat konferenciákon mondták el és nem tömeggyűléseken, a tanulmányok pedig az Akadémiai Kiadónál jelentek meg. Az Irodalomtudományi Intézet (eleinte még Irodalomtörténeti Intézet) többé-kevésbé ernyőt tudott tartani a tudományos kutatás fölél és felfogott valamennyit a kutatásra közvetlenül irányuló politikai akarattól.

Fontos legalább néhány szó erejéig kitérni arra, hogy a kánon intézményi áthelyeződése milyen személyi változásokkal és szerepmódosulásokkal járt együtt. A hatvanas évek legelejétől megjelenő Petőfi-, Ady- és József Attila-monográfiák szerzői Pándi Pál, Király István és Szabolcsi Miklós voltak. A három irodalomtörténész az 1958-as népi írókról szóló, a Kádár-korszakbeli irodalompolitika egyik alapdokumentumának számító párthatározat előmunkálatai során Aczél György közvetlen tanácsadóiként került egymással rendszeres munkakapcsolatba. Többen közülük régi barátok voltak, de szoros, rendszeres kapcsolat ekkor jött létre a négy család között, s ez egészen addig tartott, amíg a személyi és elvi ellentétek szét nem vetették a társaságot a hetvenes évek elején.²⁵ Több mint szimbolikus, hogy a Kádár-rendszer ideológiai megalapozása körüli munkában kovácsolódott össze az a triumvirátus, melynek tagjai a magyar marxista irodalomtörténeti kánon kulcsfiguráinak elsőszámú szakértőjévé váltak a későbbiek során. Kellő távolságból nézve ez úgy is tűnhet, mintha a kultúrpolitikai kulcspozíciók és a tudományos érdekek tökéletes fedésbe kerültek volna a végtelenül gondos és körültekintő káderpolitikának köszönhetően. Mintha – mai, torzító hasonlattal élve – az egyes kutatási területek legtekintélyesebb professzorai másodállásban egytől-egyig államtitkárok is volnának.

A Rákosi-korra jellemző, minden fronton rendelkezni képes, minden szakkérdés fölött álló és a legfelsőbb pártvezetés teljes hatalmát maga mögött tudó ideológus Révai-féle szerepköréhez képest a korai Kádár-korszak hatalmi struktúrája tagoltabbnak, áttételesebbnek mutatkozik. Jobban elkülönül egymástól az ideológusi, a kultúrpolitikai és a szaktudósi szerepkör. Ám a szakmai feladatok és a kultúrpolitikai funkciók perszonalúniója, vagy a Királyra és Pándira jellemző funkcióhalmaz elbizonytalaníthatja ezt a benyomásunkat. Király vagy Pándi éppannyira volt kulcspozíciókat betöltő kultúrpolitikus mint amennyire irodalomtörténész is volt, s mint láttuk ideológusi szerepet is vállaltak, például a népi írókról szóló dokumentum létrehozásában végzett munkájukkal. A korszakváltásról és diszkurzusváltásról beszélhetünk, de ami a forradalmi költőtriász ideológiai alakzatának kérdését illeti, a kánon ideológiai alapstruktúrája lényegében később sem módosult, annak ellenére, hogy tanulmányok százai és többkötetes monográfiák születtek a három költőről a hatvanas években. A három költőt kutató irodalomtörténeti munkák szerzői számos ponton korrigálják és cáfolják hajdani mestereik, Lukács és Révai írásait, de abban mindenképpen az ő munkájukat folytatják, hogy a hőseiket a patikamérlegen kidekázott népfrontosság jegyében, a szembenálló kulturális hagyományok elfogulatlan összegzőinek tekintik. A költőtriász-alakzat, az osztályok összefogásának és a munkás-paraszt demokrácia államának szimbóluma maradt akkor is, amikor a három költő tanulmányozása a legmagasabb akadémiai és egyetemi szinten professzionalizálódott, és bizonyára szalonképtelennek minősült az efféle leegyszerűsített analógiák hangoztatása.

Az ötvenes évek ideológiai kánonkonstrukciójának, amint igyekeztem bemutatni, a redukció volt az elve: egy adott korszakot egyetlen költő reprezentál, aki magába olvaszt, szintetizál minden progresszív eszmét, s ezzel kiüresíti környezetét. Király István, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós monográfiáiban egy Horváth János-i hagyományokra is építő, filológiai megalapozottságú pozitívista irodalomtörténeti módszertan tölti fel a marxista történelemfelfogás szemléleti alapstruktúráját. Természetesen nagyon fontos különbségek vannak például a biográfikus elvű Szabolcsi-monográfia között és lukácsi történetfilozófiai-esztétikai nézőpontot leginkább elsajátító Király-monográfia között. Abban mindenképpen nagyon hasonlítanak egymásra ezek a munkák, hogy kumulatív, adathalmazó módszertanú monográfiák, amelyek filológiai, bibliográfiai, esztétikai stb. kutatásokat szintetizálnak. A monográfiák egyébként is a mérföldkönek vagy határpontnak számítanak a fogadtatástörténetekben. Elődök több évtizedes kutatómunkáját összegezve kiválogatják és súlyuknál, tekintélyüknél fogva kanonizálják a hagyománytörténet, a visszaemlékezések, az értelmezések egyes elemeit másokat pedig legendának, félreértésnek minősítenek. (Például Bori Imre értelmezését az avantgarde, szürrealista József Attiláról.) József Attila hatástörténetében ez különösen hangsúlyos, hiszen Szabolcsi monográfiájának megjelenése az az időszak, amikor a József Attilát még személyesen ismerő kortársak elhaláloznak (az első kötet 1962-ben a negyedik 1998-ban jelent meg) s a közvetlen, élő emlékezet (melyet egyébként lenyűgöző szorgalommal rögzítettek emlékkönyvek, kiadványok és szöveggyűjtemények sorában részben Szabolcsi, részben a PIM munkatársainak közreműködésével) átadja a helyét szakmailag garantált, az irodalomtörténeti emlékezet szakszerű gondozására feljogosított intézményeknek.

25 A hármójuk, valamint Aczél közös történetét sok különböző nézőpontból mondja el a Pándi Pál halála után megjelentetett visszaemlékezés-kötet, a korszak kultúrpolitika-történetének egyik gazdag és fontos forrásgyűjteménye a *Rejtőzködő legendárium*. CsÁKI Judit – Kovács Dezső (szerk.): *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors-történetéből*. Budapest, Szépirodalmi, 1990.

Visszatérve az életpályák monografikus feldolgozásának kérdéséhez, e munkáknak egyik legnagyobb érdeme az, hogy szakítanak azzal a végtelenül reduktív szemlélettel, ami ideológus-elődjeiket jellemezte. A központi hősöket mellékfigurák és néha egyenrangú mellékfigurák serege veszi körül. Szabolcsi Miklósról írt nekrológiájában Szili József Balzac *Emberi színjátékához* hasonlítja a négykötetes József Attila-monográfiát.²⁶ Ez a maliciózus és találó hasonlat elárulhat valamit a realista regényfolyam és a Szabolcsi-mű poétikai közösségéről, de számomra ezúttal csak az a fontos, hogy Szabolcsi is a Lukács módjára értett extenzív totalitás elvét választja az ember és a kor reprezentációjában. Az extenzív totalitás elve pedig épp ellentéte az ideológiai redukciónak. A költő kortársait bemutató fejezetekben plasztikus bemutatásban tűnnek fel a különböző mellékfigurák, akik sokszor talán épp attól érdekesekek, mert másként alkottak és másként gondolkodtak mint a főhős. Király és Szabolcsi monográfiájának az irodalmi kontextust hosszasan tárgyaló fejezeteiből egy hagyományokban gazdag modern magyar irodalom képe rajzolódik ki. Babits, Kosztolányi vagy Kassák az 1945 és 1962-63 közötti időszakban negatív főszereplők voltak a kommunisták által írt szövegekben, most pozitív mellékszereplők lépnak elő. A József Attila-kutatásról általában is igaz, hogy irodalomtörténeti húzóágazattá vált, a költő fiatalkori tájékozódásának és versnyelvének kutatása nagyban hozzájárult például az avantgarde-kutatás irodalomtörténeti emancipálódásához, ahhoz hogy az avantgarde története kikerüljön a szocialista irodalom- és művészettörténet elnevezésű, politikailag különösen terhelt diszciplína gyámsága, illetve elnyomása alól. „Szinte minden más problémám – akár az avantgárdról, akár az irodalomtudományi módszerekről – így vagy úgy, mind a József Attila-kutatásból nőtt ki...”²⁷ A három monográfusnak tehát valóban jelentős érdemei vannak abban, hogy visszahelyezték jogaiba az irodalomtörténet-írás kultúraközvetítő szerepét.

Másrésről viszont ezek a monográfiák átvették a forradalmi triász elméletét és olyan hatékonysággal igazolták annak érvényességét, amelyre a Révai-típusú ideológiai diskurzus soha nem lett volna képes. Nemcsak arról van szó, hogy a tudományos apparátus, a forráskritika vagy a műelemzés dolgában messzemenően meghaladták elődeiket, hanem arról, hogy az akadémiailag intézményesített és igazolt tudományos objektivitás is hitelesítette irodalomtörténeti állításait, nem csak a politikai hatalom fedezékében érvényesíthető ideológia. Révai, Lukács vagy Horváth Márton alaposan képzett marxistaként soha nem tagadta volna le, hogy tudása nem függetleníthető elkötelezettségétől. Lukács egyenesen megvetette a tendenciamentes, akadémiai objektivizmust. Tisztában voltak azzal, hogy az ideologikus tudás csoportérdeket jelenít meg, amelyet az ideológus közvetít. Az ideológia tehát olyan diszkurzus, amelyben a tudás nem elválasztható a tudás szubjektumától. Ám ez az ideologikus tudás történelmileg instabil, mert a csoport hanyatlásával vagy szétesésével a csoport ideologikus tudása is érvényét veszítheti. Röviden, a Lukács-Révai-Horváth ideológus-triász munkássága sokkal kiszolgáltatottabb annak a hatalomnak, amelyet képvisel. Ezzel szemben a hatvanas évek irodalomtörténete, amint láttuk, jóllehet nem mond le a Petőfi-Ady-József Attila-kanon ideologikumáról, és természetesen nem mond le a marxista elkötelezettségről, a történeti dialektikus módszerről stb. Ehelyett arra tesz kísérletet, hogy egy ideologikus tudást egy áttételesebben ideologikus, tudományos-objektivistá apparátusban alapozzon újra, amely nagyobb legitimitással fog rendelkezni.

A forradalmi költők triászának képlete ennek ellenére elvesztette hitelét, érvényességét. „Aligha meglepő, hogy e sommás képnek – amely a fővonalnak tekintett Petőfi – Ady – József Attila-triász mellett csak keveseknek kegyelmezett meg – , nem volt sikere a különben igencsak megosztott magyar szellemi életben. Szélesebb körű hatásáról csupán addig beszélhetünk, amíg a hivatalos (pártállami) álláspont rangján volt, s koncepcionális keretét adta a kötelező iskolai tanterveknek.”²⁸ A magyar államszocialista korszak hivatalos kultúrpolitikáját szimbolizáló kanonikus alakzat nem érte meg a rendszerváltást.

26 SZILI József: *Szabolcsi Miklós (1921-2000)* In KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR-SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*, 313-316. 315.

27 SZABOLCSI Miklós: „Kész a leltár” – Költő és monográfusa. *Szabolcsi Miklós József Attila-kutatásainak stációira emlékezik* (1998) Kérdező VALACHI Anna. In *Irodalomismeret*, 2000/4, 9-20. 12.

28 VERES András: Olvasatok Heller Ágnes Kosztolányi-könyvéről (Értelmezéstörténet hét tételben) In *Távolodó hagyományok. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Balassi, 2003, 210-228. 218.